

УДК 903.43 + 903.7](477-25)"653"

Івакін Г. Ю.

НОВЕ В ІСТОРІЇ "МІСТА ІЗЯСЛАВА" В КИЄВІ

У статті наводяться деякі результати археологічних досліджень території Михайлівського Золотоверхого монастиря 1996–1999 рр. Розглядається питання про наявність оборонних валів XI ст. "міста Ізяслава", подаються нові дані про архітектуру Михайлівського Золотоверхого собору та невідомої досі надбрамної церкви XII ст.

"Місто Ізяслава" (умовна наукова назва історичного району стародавнього Києва, відомого ще як "місто Ізяслава-Святополка", або Михайлівське відділення) займало північно-східну частину Старокиївського плато й було відокремлено від його решти двома досить глибокими ярами. Початок забудови, за писемними джерелами, припадає на часи Ізяслава Ярославича та його сина Святополка (середина - кінець XI ст.). Близько 1062 р. Ізяслав будує на честь свого небесного патрона монастир св. Димитрія. Його син, Ярополк, у 1085–1086 рр. закладає церкву св. Петра, де його і було поховано 1087 р. у мармуровому саркофазі. Інший син - Святополк, який у 1093–1113 рр. був великим князем київським, у 1108 р. закладає Михайлівську Золотоверху церкву. Щодо локалізації та співвідношення між собою згаданих храмів існують різні версії, які й досі залишаються дискусійними [1].

Археологічно відомими на сьогодні є рештки у садибі по вул. Трьохсвятительській, № 4 та рештки знищеного 1937 р. Михайлівського Золотоверхого собору. Перші інтерпретуються як фундаменти церкви або св. Петра, або св. Димитрія [2]. На наш погляд, остання думка більш логічна. На підставі непевних свідочств XVIII–XIX ст. у північно-західній частині "міста" (район фунікулера) локалізують іншу церкву XI ст., проте фактично вона не виявлена. Висловлена останнім часом думка про існування Михайлівської церкви X ст. (а тим більше і митрополичої резиденції) [3] не обґрунтована жодним науково доведеним фактом або надійним аргументом і спирається лише на бажання, фантазії та досить наївні міркування авторки, яка явно

поділяє головні засади наукового романтизму. Новий вибух останнього у 80–90-х роках XX ст. базується на відсутності професіоналізму у різних царинах історичної (і не тільки) науки, коли бажання беззастережно святкує перемогу над фактом і науковою логікою. Це рівень розвитку історії як наукової дисципліни ще до появи праць В. Антоновича.

Археологічні дослідження 1993–1999 рр. велися перш за все з метою забезпечити відродження ансамблю Михайлівського Золотоверхого монастиря та збереження автентичних залишок пам'яток XII ст. Оскільки вони провадилися й на прилеглих територіях, то дали змогу уточнити початкову історію цього району та його оборонних споруд. Вся місцевість мала досить складний мікрорельєф з невеличкими пагорбами, байраками та певним схилом денної поверхні до великих "містоутворюючих" ярів. У зв'язку із бурхливим зростанням дитинця міський могильник поширюється десь у середині X ст. з території "міста Володимира" на сусідню ділянку. Спочатку з'являється язичницький, а пізніше й християнський могильники. Співвідношення між ними та хронологія ще недостатньо з'ясовані, але ясно, що тут наявні ранні (кінець X - початок XI ст.) християнські поховання. Ще раз підкреслимо, що на цій території жодних слідів житла чи інших споруд X - першої половини XI ст. на сьогодні археологічно не виявлено.

У 30-х роках XI ст. ця територія по зовнішньому контуру обноситься валами, що входили до оборонної системи "міста Ярослава". Можливо, саме на цей час припадає і початок її забудови, через що припиняється функціонування могильника. Можна припус-

тити, що тут міг розмішуватися і двір Ізяслава, ще до того як 1054 р. він посів на великокнязівському столі. Адже не випадково князь саме тут фундує свій монастир св.Димитрія (другий за часом на Русі), який він планував зробити головним у державі. Свідчення писемних джерел надто суперечливі, але, здається, що цей собор будувався раніше за Успенський. І лише різкі зміни політичної ситуації на Русі завадили планам князя.

Дослідження дали змогу повернутися до питання про укріплення району. Після праць М.Брайчевського, П.Толочка вважалося, що "місто Ізяслава" мало свої власні концентричні оборонні споруди на зразок Ярославових валів [4]. Проте слідів укріплень того часу не виявлено. Споруд XI ст. у 1998 р. також не знайдено, а лише зафіксовано ділянки ровів середини XVII ст. Проаналізований заново картографічний матеріал (плани 1688, 1695, 1745, 1803 рр.) показав відсутність валів "міста Ізяслава", які були б звернуті до "міста Володимира". Михайлівські ворота останнього вели просто до Михайлівського собору. В той же час наявний вал, що відокремлював район від решти території "міста Ярослава" (рис. 1).

Проте цей вал був складовою частиною відомого Поперечного валу XVII ст. Нові актові документи дають змогу це з'ясувати. В Розпису 1673 р. сказано: "В Большом городе делать кругом Михайловского монастыря земляной вал... и привести к наугольному валу, которой зделан в нынешнем во 182-м /1673/ году". В описі 1680 р. фортифікаційних робіт уже прямо згадується "Поперечный Михайловский вал" [5]. Внутрішні вали "міста Ізяслава" виглядають нелогічно на давньоруський час. Адже вони були б необхідні тільки у випадку забудови цієї частини Києва до появи потужних Ярославових валів, а не після. Великий князь навряд чи дозволив синові будувати у столиці власну окрему фортецю. Дивно виглядають й дві лінії валів "міст" Володимира та Ізяслава одна навпроти другої.

Перед будівництвом Михайлівського Золотоверхого собору (1108-1113 рр.) вся ділянка була ретельно спланована, житлова забудова ліквідована, а ярочки засипані. Була зроблена підсипка суглинком завтовшки до 0,5 м, особливо помітна у східній частині. На нерівність денної поверхні вказує і різна потужність фундаментів (на 0,6 м), хоча їхня підшва лежить на однаковій відмітці. Фундаментні рови перерізали цю підсипку й заглиблювалися

у культурний шар, не досягаючи материка в деяких місцях на 0,5 м. Їхнє дно зміцнювалося дерев'яними лежнями, що скріплювалися залізними штирями й заливалися розчином цем'янки. Рови закидалися бутовим камінням й теж заливалися цем'янкою, але не досить ретельно. Ширина стін сягала 1,35 м. Викладені у змішаній техніці кладки (*opus mixtum*). Плінфа добре обпалена, головні розміри: 27-29х34-38х4-4,5 см. Підлога складалася з великих шиферних гладких та різьблених, інкрустованих смальтою, плит, а також різних за розміром та кольором полив'яних плиток.

Первісне ядро собору являло собою триапсидний шестистовповий однобанний храм з яскраво вираженим нартексом, хрестовобанний за своєю планувальною структурою. Розміри 28,8 на 18,8 м. На другий поверх вели гвинтові сходи, там знаходилися П-подібні хори. Інтер'єр прикрашали мозаїка та фресковий розпис. Останній зафіксовано й на фасаді. Баня була вкрита міддю або мала позолоту.

З'ясувалося, що апсиди не були гранчасті (як вважалося до цього часу), а мали звичайну напівциркульну форму й прикрашалися декоративними двоступінчастими нішами (5 на центральній та по 4 на бокових) й вузькими напівколонками з лекальної плінфи між ними [6].

Через 5-10 років після завершення будівництва головного ядра до нього були здійснені прибудови у тій ж техніці кладки, тим же асортиментом плінфи, за тими ж будівельними прийомами. Лише цем'яночний розчин дещо різнився. Біля південно-західного рогу собору звели невеличку чотиристовпову триапсидну церковку (10,8 на 8,6 м), відому в літературі як "хрещальня", або приділ В'їзду Господнього до Єрусалима. Проте час її будівництва та конструктивні особливості були невідомі. Вона мала незначний за потужністю (до 0,8 м) фундамент, який до того ж практично не мав північної стрічки. Тут стінка спиралася на виступ фундаменту південної стіни собору. Тому від існуючих у науці висотних реконструкцій (Ю.Асєєв), мабуть, слід відмовитись.

Біля західного та північного порталів собору звели притвори. Від першого частково лишилися тільки фундаменти. Орієнтовний розмір 6,8 на 4,7 м. Північний (6,4 на 5 м) підходив до пілястр стіни собору. Всередині впритул до стіни стояли два квадратні стовпи з плінфи. Навпроти них знаходились зовнішні

та внутрішні пілястри. Такими ж пілястрами були прикрашені зовнішні кути притвору. Потужність фундаменту - до 0,6 м. Притвори були одноповерхові й завершувалися, ймовірно, трилопастевим перекриттям. Розібрані у XVII-XVIII ст.

Ще одна невідома монументальна споруда давньоруського часу була досліджена північніше собору у 1998-1999 рр. Вона належить до нечисленної групи пам'яток давньоруського зодчества - надбрамних церков. Відкриття ще однієї такої пам'ятки певною мірою є сенсацією. На відміну від інших подібних споруд східна частина брами мала апсиду, орієнтовану на південний схід. Зовнішні розміри 9,2 на 11,2 м (без апсиди 8,65 м). Товщина зовнішніх стін у західній частині становить 1,5 м, у східній - 1,2 м. Товщина стіни апсиди 1 м, внутрішніх (проїзду) стін - 0,5 м. У західній частині брами знаходиться невеличка стінка завтовшки 0,7 м, яка утворює дві камери завширшки 0,8 м та завдовжки близько 2,2 м. Навпроти неї (через проїзд) у східній частині брами від стінки проїзду виступає у бік апсиди прямокутний пілон завширшки 0,7 та виносом 0,5 м (рис. 2).

Залишки брами значно постраждали від численних поховань, господарчих ям, комунікацій XVII-XX ст. Кутові пілястри та фасади майже повністю зруйновані.

Споруда була вкрита цем'янковим тиньком світлого кольору та фресковим розписом. Знахідки смальти вказують на те, що тут була мозаїчна ікона або якесь мозаїчне зображення. Фрески мали графіті, які за палеографією датуються не раніше другої половини XII ст. (визначення Т.Рожественської). Фундаменти складені з дрібного бутового каміння на вапняково-глинистому розчині. Дерев'яні конструкції не зафіксовані. Глибина залягання фундаментів різна: 0,7 м західна частина, до 2,3 м - апсидна. Це пов'язано з сильним пониженням материка. Фундаменти в плані складаються з двох масивів, які не пов'язані між собою. Під проїздом вони відсутні. А фундаменти внутрішніх стін споруджені дещо пізніше. Від зовнішніх фундаментів вони відділені широкими швами. Над ними відсутні характерні прошарки гумусу, наявні над зовнішнім фундаментом. Ширина фундаментів перевищує товщину стін й сягає у західній частині 2,3 м. Ширина фундаменту апсиди 1,5 м.

Плінфа розміром 28-29,5x20-21x3,5-5,5 см. Розчин - цем'янковий з домішками глини.

Формовка та випал погані. Помітні сліди формувального ящика, дощу, трави, тварин.

Стіни збереглися на висоту від 1 до 10 рядів плінфи. Зведені у рівношаровій техніці кладки. На фасаді апсиди знаходились чотири прямокутні лізини, які мають базу у вигляді плінфи, що покладена на фундамент завширшки 20 см, винос - 15 см. Відстань між центральними лізинами більша, ніж між боковими. Певно, тут знаходилося вікно. Залишки підлоги склалися з плінфи, що у апсиді лежала на невеликому підготовчому шарі з невеликих камінців та битої плінфи.

Під час розчистки виявлено кілька блоків кладки верхніх частин споруди, на яких зберігся зовнішній тиньк білого кольору з вапняку практично без домішок. Лицьова поверхня ретельно заглажена. Поруч з плінфою знаходились 5 брускових цеглин (25x11,5-12x7-8 см) без канелюрів. За тістом вони нагадують плінфу. Поки що не зрозуміло чи це сліди ремонту, або це міг бути фрагмент якоїсь внутрішньої пілястри з верхньої частини надбрамної церкви.

У північній частині проїзду із західного боку зберігся замуrowаний у кладку стіни уламок шиферної плити завширшки 75 см з напівсферичним заглибленням, що слугувало підп'ятником проїзних воріт брами. Плита фіксує рівень її проїзду, що на 0,5 м вище денної поверхні XII ст. Можливо, для в'їзду існував дерев'яний чи земляний пандус.

До брами підступала дерев'яна огорожа з обополів діаметром від 13 до 30 см. Зафіксовано сліди ще однієї, попередньої, лінії огорожі, що перетинала існуючий проїзд кам'яної брами. Мабуть, тут до її побудови знаходилась дерев'яна брама, до якої і підступала перша огорожа. Вцілілі рештки пам'ятки музеєфіковано й перекрито дахом.

Попереднє датування виявленої пам'ятки - 70-80-ті роки XII ст. Дискусійною залишається належність надбрамної церкви. Їхнє розміщення не дозволяє віднести їх до Михайлівського Золотоверхого монастиря. Скоріше, вони належали іншому монастирю (княжому двору?), що розміщувався північніше, ближче до валів, які йшли вздовж подільських схилів (рис. 3).

Розкопками зафіксовано близько 300 поховань X-XVIII ст. Знайдено чимало цікавих знахідок, що стосуються оздоблення собору, життя та побуту монастиря, функціонування могильника.

Найяскравішою знахідкою є шиферна плита із зображенням святого вершника. Вона належить до серії відомих різьблених плит з парами святих вершників і являє собою видатний приклад давньоруського монументального мистецтва XI ст. На нашу думку, зображення на плиті можна пов'язати із св. Євстафієм Плакидою. Належала вона до оздоблення Дмитрівського собору.

Цікавими є комплекси поховань X - першої половини XI ст., які належали до язичницького та християнського могильників, що передували церковному будівництву. Особливо унікальним за набором речей є поховання 1099 р. біля надбрамної церкви. Жіноче поховання X ст. мало численні срібні прикраси - круглі підвіски, фібули, прикрашені зерню та сканню, ланцюжок, накладки (в тому числі у вигляді хреста) тощо. Серед круглих підвісок скандинавського типу були й інші, зроблені з більш ранніх (кінець IX - початок X ст.) наремінних бляшок угорського типу.

Заслуговеє на увагу скарб, знайдений 1997 р., який складався з 23 срібних монетних гривень київського типу, срібного витого brasлету зі звіриними голівками на кінцях,

двох золотих каблучок (одна із князівським знаком на щитку), двох тринастинних підвісок київського типу. Особливо рідкісними є 9 золотих дужок від очілля, прикрашених сканню, камінням, перлинами. Відома лише одна пряма аналогія - знахідка 1904 р. з Канівського повіту.

Серед культових знахідок - хрестики та іконки XI-XVIII ст., у тому числі енкаліпсії XII-XIII ст. із зображенням Богоматері та Розп'яття, бронзовий процесійний хрест з емальми роботи майстрів з м. Ліможа (Франція), дерев'яні різьблені хрести XVII-XVIII ст. у срібних обіймцях, керамічна полив'яна курильниця XI ст., деталі бронзових хоросів XII ст. тощо.

Зібрана велика колекція монастирського столового та кухонного посуду з розписної полив'яної кераміки та гутного скла XVII-XVIII ст., різноманітних кахлів XVI-XVIII ст., що суттєво поглиблюють наші знання про конкретний монастирський побут тих часів.

Численні знахідки останніх років з території "міста Ізяслава" значно доповнюють картину матеріальної та духовної культури Києва X-XVIII ст. й вимагають наступного ретельного вивчення та осмислення.

1. *Асеев Ю.С.* Архитектура древнего Киева. - К., 1982. - С.90-102; *Толочко П.П.* Исторична топографія стародавнього Києва. - К., 1970. - С.86-87, 105-108; *Раннопорт П.А.* Русская архитектура X-XIII вв. - Л., 1982. - С. 16-17.
2. *Сагайдак М.А., Чернов С.М.* Новые данные о Дмитриевском соборе в Киеве // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тезисы докладов. - К., 1981. - С. 114.
3. *Нікітенко Мар'яна.* Найдавніший Михайлівський храм X ст. // IV Міжнародний конгрес українців. Історія. Ч. 1. - Одеса-Київ-Львів, 1999. - С. 31-34.

4. *Толочко П.П.* Вказ. праця. - С.84-87.
5. *Алферова Г.В., Харламов В.А.* Киев во второй половине XVII века. - К., 1982. - С. 103, 131.
6. *Івакін Г.Ю.* Археологічне вивчення Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1996-1998 рр. // Пам'ятки України. - 1999. - № 1. - С.52-58; *Івакін Г.Ю.* Раскопки Михайловского Златоверхого собора // Средневековая архитектура и монументальное искусство. - СПб., 1999. - С. 38-42.

Ivakin G. Yu.

NEW FACTS FROM THE HISTORY OF ISIASLAV CITY IN KYIV

The paper deals with some results of studies of the territory of St. Michael's Cathedral of the Golden Cupolas in 1996-1999. The question about the presence of the defensive ramparts of the XIth century of Isiaslav City is reviewed. New data about the architecture of St. Michael's cathedral and about an unknown overgate church of the XIIth century are given.

Рис. 1. Схема укріплень Верхнього Києва:

I - "Місто Володимира";

II - "Місто Ярослава";

III - "Місто Ізяслава".

1 - Михайлівський Золотоверхий собор;

2 - Дмитрівський собор;

3 - церков св. Петра (?);

4 - надбрамна церква XII ст.

— вали X-XI ст.

▨ вали XVII ст.

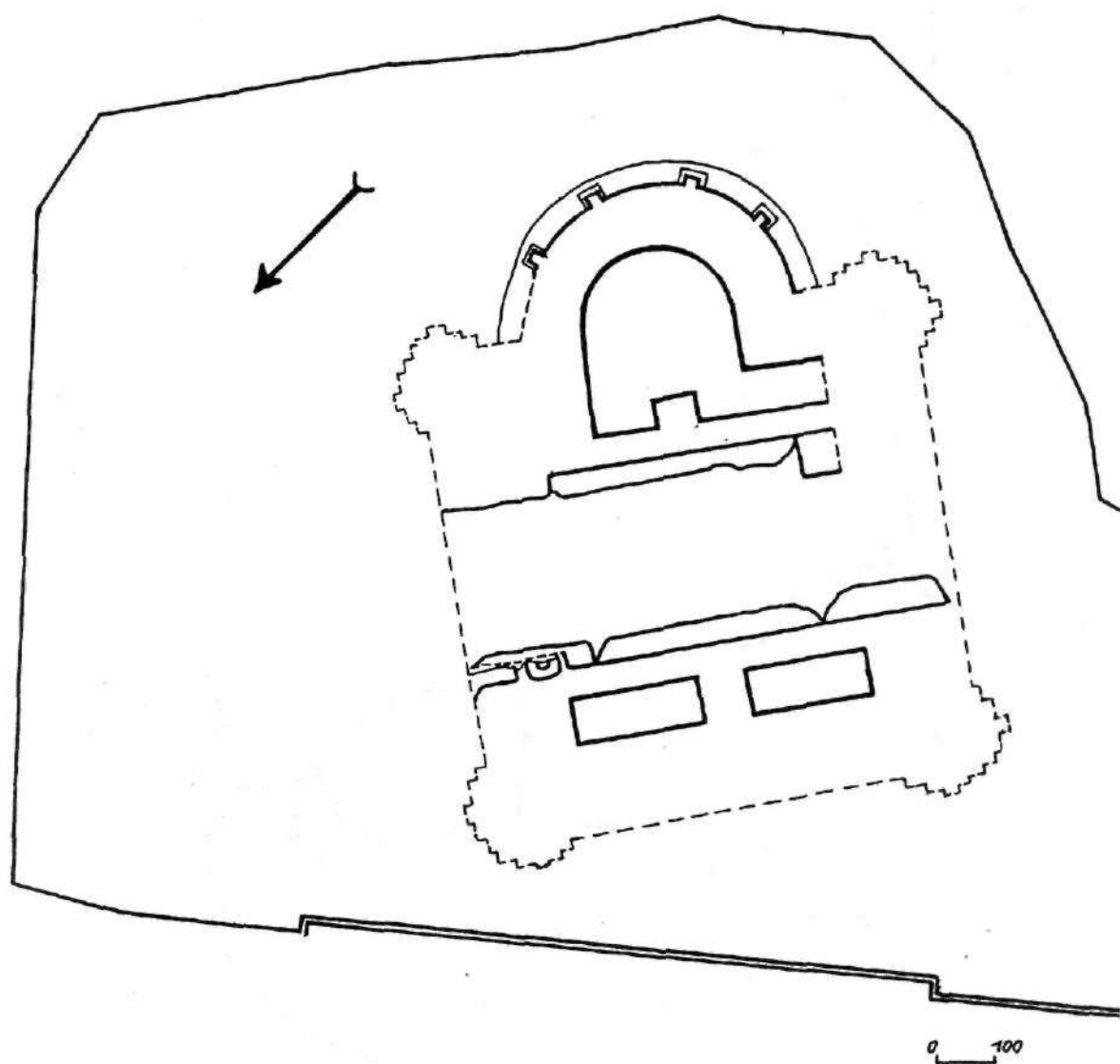

Рис. 2. План надбрамної церкви 70-80-х років XII ст. Розкоп 1999р.

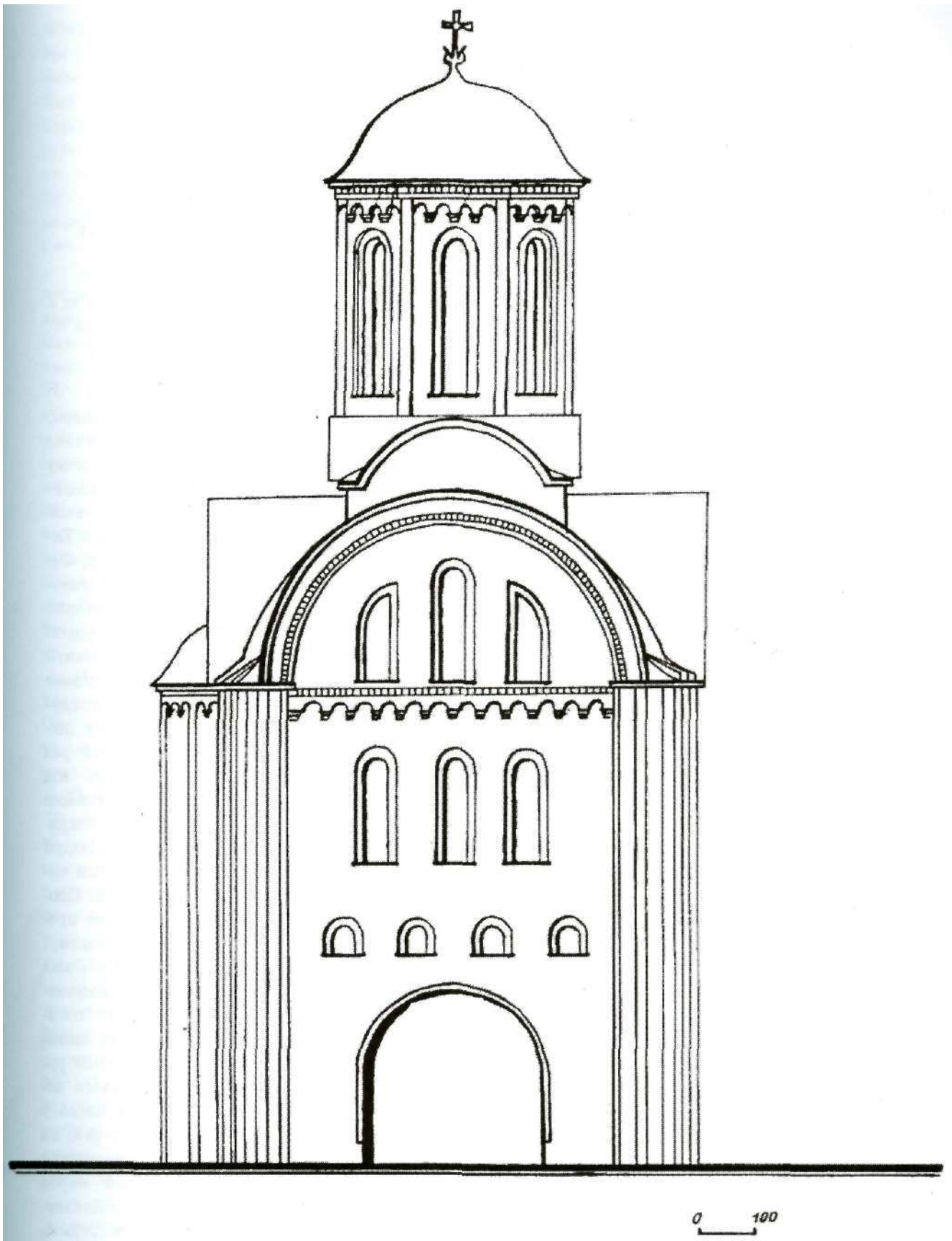

Рис. 3. Надбрамна церква 70-80-х років XII ст. Спроба реконструкції А.Реутова.